
Střední vrstvy v české transformaci*

Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Middle Classes in Czech Reforms

The Interplay between Socio-economic Policies and Social Stratification

Abstract: Following the assumption that the middle classes are important in the transition from Communism to a democratic market society as its leading actor and guarantor of social integration, this paper presents evidence of the benefits they have gained from the economic and social reform. As these have turned out to be rather modest, it is warned that the middle classes will be more reserved in their political support for rigorous transformation. Special attention is given to the distribution and redistribution of income in which the middle seems to have been neglected, in comparison to the lowest and upper strata which have become better-off. Statistical evidence is complemented by attitudinal data which document both the still strong endorsement of the middle classes with regard to the implemented changes and slowly growing criticism. There is also a certain split between the 'old' and 'new' component of this important social category.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 33-51)

Postkomunistická transformace zahrnuje hlubokou reformu fungování politického režimu, ekonomického systému a také systému sociálního zabezpečení. Jestliže se v politické oblasti prosazuje demokracie namísto totalitní vlády a jestliže ekonomická reformou zavádí tržní mechanismus namísto příkazového systému, sociální reforma je zase zaměřena na nahrazení státního paternalismu směsí uměřené solidarity a individuální odpovědnosti. Všechny reformy jsou podle vyhlášených cílů zaměřeny k tvorbě politicky otevřené, ekonomicky efektivní a sociálně integrované společnosti.

V souladu s těmito záměry byl v ekonomické sféře otevřen trh práce, přičemž smlouvy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci se výrazně liberalizovaly. Současně došlo k obnovení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a finančních aktiv namísto abstraktního „všelidového“ (státního nebo družstevního) vlastnictví, jehož fasáda zatemňovala konkrétní, jakkoli křehká dispoziční práva vládnoucí nomenklatury. Tím vším se otevřely dveře k obnovení kapitalistických sociálních vrstev, potlačených komunistickým režimem: podnikatelů, obchodníků, finančníků, soukromých řemeslníků, drobných rolníků a samostatně činných osob vůbec.

V sociální sféře probíhaly reformy pomalejším tempem a jejich rysy se v jednotlivých zemích středovýchodní Evropy (dále SVE) lišily. V České republice nabrala přestavba sociálního zabezpečení liberální kurs. Státní sociální dávky se zčásti změnilly na

*) Tento výzkum byl podpořen grantem č. 403/96/0386 „Sociální problémy, politiky a struktury“ Grantové agentury České republiky.

***) Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 21 90 32, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@soc.cas.cz

adresné a univerzální nároky byly omezeny. Reforma daní a příspěvků na zdravotní a sociální zabezpečení posílila přerozdělovací charakter systému. Zároveň však stupeň státní redistribuce zůstal značný a daně spolu s pojistnými příspěvky nadále zatěžují jednotlivce i firmy. Navíc v důsledku valorizačních pravidel se důchody stále více nivelizují a pokračující financování ze státního rozpočtu působí na oslabování vztahu mezi důchody a předchozím výdělkem.

Existuje však ještě jiná, často opomíjená „sociální“ stránka transformace, totiž sociální rozvrstvení či měnící se podoba sociálních tříd a jejich vztahy. Nejenže probíhající transformace hluboce proměňuje sociální složení společnosti, ale také rekonstruuje sociální hierarchii z hlediska odměn a prestiže. Nejdůležitějším aspektem je pak to, že v procesech transformace se proměňuje rovněž „sociální hegemonie“ ve smyslu vůdčí nebo referenční skupiny v společnosti. Předpokládá se, že vytvoření středních vrstev je nejen výsledkem, ale také podmínkou úspěšného dovršení transformace. Přesun „sociální hegemonie“ v postkomunistickém období tedy představuje především nahrazení dělnické třídy středními vrstvami v centru společenského dění. Jejich expanze startuje a posiluje modernizační změny v hodnotovém systému a funkčních mechanismech společnosti.

Tím se otevírá otázka, nakolik vlastně ekonomická a sociální reforma přinesla prospěch středním vrstvám, jak tato skupina byla schopná expandovat a zlepšovat své postavení v polistopadových změnách a jak dalece je ochotná podporovat nový režim. Jinými slovy, představují střední vrstvy skutečného partnera vlády v implicitní „společenské dohodě“, která zajišťuje nový režim a garantuje společenskou transformaci? Nebo je to naopak jiná společenská vrstva, která nejvíce získává ze změny politického a ekonomického systému?

V tomto článku se nejprve pokoušíme načrtnout koncept „sociální hegemonie“. Poté sledujeme některé důsledky ekonomické reformy na střední vrstvy a ukazujeme, že z tohoto procesu získaly mnohem méně, než očekávaly, což omezovalo jejich expanzi. Dále analyzujeme důsledky sociální reformy, jejíž hlavní proud je zakořeněn v liberálním myšlení, podle kterého je sociální ochrana zaměřena jen na chudé, přičemž středním vrstvám se má poskytovat jen velmi omezená podpora. Zvláštní pozornost je věnována příjmům domácností a jejich redistribuci prostřednictvím daní a sociálních transferů. Na závěr upozorňujeme, že přibrzděná expanze středních vrstev může vést k deformaci tržní ekonomiky a že pokles jimi poskytované politické podpory by mohl ohrozit úspěšné ukončení transformace.

1. Společenská transformace a sociální rozvrstvení: od dělnické třídy ke středním vrstvám?

Postkomunistickou transformaci lze poměrně dobře definovat z hlediska politického a ekonomického: je to cesta od totalitního režimu k demokratickému a od direktivní ekonomiky k tržní. Její vymezení z hlediska sociálního rozvrstvení je však již méně jasné. Je možné předpokládat, že spočívá v přesunu jakési „sociální hegemonie“ od dělnické třídy ke středním vrstvám. Pojem „sociální hegemonie“ označuje sociální skupinu, která je stávajícím sociálně ekonomickým systémem zvýhodněna, a která jej proto politicky a ekonomicky podporuje a morálně zajišťuje. Závisí na režimu, do jaké míry je uvedena sociální hegemonie reálná nebo normativní, pravdivá nebo fiktivní, zjevná nebo skrytá.¹

¹) Koncept „sociální hegemonie“, který zde nabízíme, je inspirován pojetím Antonia Gramsciho, nikoli však v jeho úzkém politickém a mocenském smyslu. Podle něho funkce sociální hegemonie v občanské společnosti zahrnuje spontánní souhlas poskytovaný velkými masami populace tomu

Komunistický režim zdůrazňoval, že jeho systém byl projektován pro dělnickou třídu, která byla pověřena ekonomickým a politickým řízením společnosti. Protože Marxovo proroctví o automatické eliminaci všech sociálních skupin nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií se nesplnilo, jeho pozdější socialističtí žáci se pokoušeli prosadit ji násilnou homogenizací společnosti do podoby „souhrnného pracovníka“. Hegemonie dělnické třídy byla realitou, uvážíme-li, že životní podmínky celé společnosti měly být redukovány na tohoto nejnižšího společného jmenovatele. V oblasti politického řízení však pochopitelně byla fiktivní – ve skutečnosti měla pouze potvrzovat komunistický režim a usnadňovat totalitní vládu nomenklatury.

Protože střední vrstvy již svou pouhou existencí usvědčovaly marxistickou ortodoxii z falešnosti, a byly tedy považovány za škodlivé pro fungování komunistického režimu, ten se je snažil co nejvíce vytlačit ze sociálního a duchovního života. Proto také byly systematicky vyřazovány ze společenské reality (zabavováním soukromého majetku a nucenými přesuny ve struktuře pracovních sil), ve statistice (manipulací s profesními skupinami a jejich účelovým slučováním do konglomerátů „dělnické třídy“ a „ostatních zaměstnanců“) i v kolektivní paměti (označováním maloburžoazie jako reakčního elementu odsouzeného prý železnými zákony dějin navždy zmizet ze scény, a také stigmatizací inteligence jakožto nespolehlivé a podezřelé vrstvy).

Pád komunismu otevřel dveře třem důležitým změnám, které zahájily návrat středních vrstev zpět do centra společenské dynamiky. První je „kapitalistická revoluce“, která otevřela cestu ke svobodnému podnikání a v níž je podnikatel klíčovou postavou znovuobnovení tržního systému. Druhá je „informační revoluce“, kterou transformace otevírá dveře technologiím a organizačním inovacím, čímž umožňuje vzestup lidí s vysokou kvalifikací. Třetí je expanze „společnosti služeb“, díky kteréžto sociální změně jsou odstraňovány „marxistické“ výhody výrobního sektoru a proměňována zastaralá ekonomická struktura ve prospěch terciárního a kvartérního sektoru.

Všechny tyto tři „revoluce“ charakterizují obecný hodnotový posun týkající se ekonomiky a společnosti, a stejně tak i obecné pojetí člověka a dějin. Ony rovněž dláždí cestu k výše uvedenému posunu sociální hegemonie od dělnické třídy ke středním vrstvám.

Hegemonie dělnické třídy je formulována v marxistické politické ekonomii, jejímž východiskem je pracovní teorie hodnoty. Podle této teorie je hodnota zboží odvozena od vložené práce, a tedy vytvářena na nabídkové straně trhu. Skutečnost, že hodnota je objektivně určena pouze manuální prací vykonanou v minulosti, měla dalekosáhlé následky pro historický vývoj a skutečný život za socialismu: legitimizovala totiž konfiskace doposud nashromážděného majetku a zpomalila historický čas, popř. se jej pokusila úplně zastavit (třebas snahou stanovit ceny jednou provždy). Zároveň mohla být ponižována duševní nebo řídicí práce (v důsledku adorace všeho materiálního), přičemž výroba a nabídková strana byly posíleny v neprospěch poptávkové strany (racionální potřeby jako protiklad lehkovážných přání).

obecnému směru, který společenskému životu udává základní dominantní skupina [Gramsci 1971]. Chápeme tento pojem v širším významu, že totiž hegemonická třída může být také tou, v jejímž jménu a podle jejichž hodnot je společnost orientována nebo je vynakládáno úsilí ji formovat.

Podle kapitalistické alternativy je společnost uspořádaná zevnitř, a to podle tržního principu. Formování opozice vůči objektivnímu, nabídkově založenému a k minulosti vztaženému konceptu vyvrcholila „marginalistickou revolucí“ v ekonomii a formulací subjektivní definice hodnoty, zdůrazněně zejména rakouskou ekonomickou školou: „Tržní ceny jsou určeny výhradně hodnotovými soudy lidí tak, jak opravdu jednají“ [Mises 1949: 332]. Tato definice položila důraz na poptávkovou stranu, na spotřebitele a jejich očekávání. Nikoli výroba, ale prodej zboží se stal tím nejužším hrdlem ekonomických toků, stimulačím lidskou vynalézavost. Nikoli zahledění do minulosti, nýbrž otevření do budoucnosti se stává rozhodujícím vodítkem fungování ekonomiky.

Každý ze shora uvedených přístupů je také nějak „třídně zatížen“. Zatímco objektivní koncept jasně straní výrobcům (tj. proletariátu v marxistické interpretaci), subjektivní koncept byl nazván „buržoazním měšťáckým protiútokem“, „zbraní proti komunismu“ a „ekonomickou teorií zahálčivé vrstvy“, a to explicitě Nikolajem Bucharinem [Shand 1984: 46-48]. Ačkoli takovéto krátké spojení mezi ekonomickou a třídní teorií může být oprávněně kritizováno, základní rysy obou přístupů vyjadřují ve zhuštěné podobě mnohé z každodenní reality dvou odlišných typů společností. Každý z nich totiž klade důraz jinam: první na fyzickou a druhý na duševní práci, první na řadové pracovníky a druhý na intelektuály a manažery, první na producenty a druhý na spotřebitele, první na dělnickou třídu a druhý na střední vrstvy.

Navzdory Marxovu proroctví ona vrstva lidí, která je umístěna mezi stranami „čistě“ práce a „čistého“ kapitálu a která vyjadřuje ambivalenci soukromé a veřejné sféry, neustále roste a stává se dominující v tradičních západních společnostech, a to jak ve statistickém, tak sociálně-politickém smyslu. Musíme vzít rovněž v úvahu fakt, že přístup k určení středních vrstev nemůže být stejný jako vymezení dělnické třídy v Marxově interpretaci. Definice na základě profese zde určitě nepostačuje. V chápání středních vrstev se odrážejí různé weberovské koncepty, konkrétně „výdělečných tříd“ (založených na tržní pozici), „sociálních tříd“ (v jejich specifickém významu) a „stavů“.²

V reformních zemích je situace samozřejmě mnohem temnější než v tradičních kapitalistických zemích, přičemž míra, do jaké jsou střední vrstvy již etablovány, může být vždy předmětem složitých debat. Jestliže navrhuje jejich širší chápání ve weberovském smyslu, pak musíme sledovat nejen změny ve struktuře profesí, nýbrž také v materiálních podmínkách života, asociativních vazbách a lidských postojích. Navíc pak specifický status a společné zájmy jednotlivých skupin patřících ke střední třídě by se měly nějak promítat do politického života, vytváření komor, sdružení a odborů.

Podle jednoho z hlavních vykladačů soudobého kapitalismu v následujícím textu rozlišujeme mezi „starou“ střední třídou zaměstnanou ve výrobě a rozdělování materiálních statků a služeb a „novou“ střední třídou zabývající produkcí a distribucí symbolických znalostí [Berger 1986: 67]. Vypadá to tak, že zatímco stará (podnikatelská) střední vrstva byla skoro úplně rozmetána, části nové střední vrstvy přežily „fyzicky“, nikoli však „sociálně“. Obnovení podnikatelské střední vrstvy je mnohem pomalejší a složitější, než bylo očekáváno, a transformace důležitých složek veřejných zaměstnanců v intelek-

² Max Weber definuje „sociální třídu“ (*soziale Klasse*) snadnou vnitro- a mezigenerační mobilitou a takto pak nazývá střední třídy (rolníky a živnostníky), maloburžoazii a inteligenci. „Stav“ (*Stand*), který definuje podle životního stylu a prestiže, má v jeho chápání velmi blízko k „sociální třídě“ [Weber 1956: 223-227].

tuální střední třídu poznamenáno dezintegrujícími rozdíly. Takový je přinejmenším obraz, který rozpoznáváme v České republice.

2. Střední vrstvy a ekonomická reforma: převládá zanedbání?

I když bývalé Československo sdílelo svůj osud s ostatními sovětskými satelity, v některých rysech dopadlo ještě hůře než jeho sousedé ze středovýchodní Evropy. V důsledku epizody Pražského jara mu nebylo dopřáno užít si uvolnění komunistického režimu, jaké proběhlo v Maďarsku a Polsku. Zatímco v těchto zemích se drobné služby rozvíjely přinejmenším od počátku 70. let, v bývalém Československu byly až do roku 1989 dovoleny jen v nepatrné míře. Zatímco v Maďarsku a Polsku bylo vysokoškolské vzdělání v 70. a 80. letech značně podporováno, v Československu stagnovalo.³ Z druhé strany vzato však jakmile překážky jednou padly, lidé mohli využít více sociálně ekonomických kanálů vzestupu a česká reforma tak byla schopna oslovit širší okruh obyvatelstva.

Privatizace a liberalizace ekonomiky přivedly na scénu drobné podnikatele, kteří se jako první vymanili z „šedé masy“ státních zaměstnanců. Ačkoli podnikatelé začínající od samého počátku zaznamenali poměrně strmý start, nešlo zdaleka o jejich explozi (tabulka 1). Podle našich průzkumů představovalo v polovině roku 1992 podnikání jediný zdroj příjmů pro 11 %, hlavní zdroj pro 29 % a doplňkový zdroj příjmů pro 60 % držitelů živnostenského listu; uvedená čísla se k počátku roku 1998 změnila na 15 %, 37 % a 48 % (výzkumy EOP, červen 1992 a leden 1998). Podle statistiky Ministerstva vnitra však bylo vydáno zhruba 2,5krát více povolení, než je evidovaných živnostníků, což nasvědčuje tomu, že většina „samostatné“ práce je doposud kryta závislým zaměstnáním a formálně tak představuje pouze druhé zaměstnání.

Tabulka 1. Podnikatelé, živnostníci a živnostenská oprávnění (ŽO)

	1993	1994	1995	1996	1997
<i>V tisících osob:</i>					
Podnikatelé	147	181	183	205	203
Živnostníci	327	357	373	378	410
<i>Procento z ekonomicky aktivních:</i>					
Podnikatelé	2,9	3,6	3,6	4,1	4,2
Živnostníci	6,5	7,1	7,4	7,6	8,4
<i>Počet vydaných ŽO</i>	1264	1595	1859	2294	2611
Prameny: Výběrová šetření pracovních sil (ČSÚ); Ministerstvo hospodářství a obchodu (údaje na konci roku).					

Nelze říci, že by pro drobné podnikatele byly vytvořeny nějaké výhodné podmínky a že by se vůbec přihlíželo k tomu, že museli začínat z ničeho. V dražbách pro malé firmy museli místní lidé s nepatrným finančním krytím soutěžit s velkým cizím kapitálem. Dokonce museli čelit organizovaným útokům spekulantů, navzdory všem slibům, že stát nepřipustí takové nezákonné praktiky. Otázka „daňových prázdnin“ (obvyklých v západních zemích) nebyla ani otevřena a podpory se omezovaly většinou na čerpání peněz získaných na tento účel ze zahraničí. Na nové podnikatele byla navalena břemena vysokých

³) V polovině 70. let činila v Československu mzda tzv. technicko-inženýrských pracovníků v průmyslu pouze 135 % dělnické mzdy, zatímco v Maďarsku a Polsku činila 150 % (Statistické ročenky RVHP).

daní z příjmu fyzických a právnických osob, plateb sociálního a zdravotního zabezpečení a nízkých odpisů z jejich výrobního kapitálu.

Neveselá historie nových podnikatelů pokračuje i v současnosti, např. pokud jde o obtížný přístup k úvěrům. Přístup k úvěrům je ztížen tím, že bankovní kolosy převážně vlastněné státem si udržely mocenský monopol – chybějící konkurence vedla k drahému nebo i nedostupnému úvěru pro nové podnikatele a velkorysému úvěrování velkých podniků vlastnicky provázaných s bankami.⁴ V malých bankách, benevolentně hospodařících bez pevných pravidel a za více než liknavého státního dohledu, zase mohli zákazníci lehce přijít o své peníze. To ústilo v mnoha případech v bankrot či přinejmenším pokles kredibility malých bank a další posílení dominantní pozice bankovních kolosů. Pokud jde o hospodářskou politiku, liberální nadšení Klausovy vlády vedlo k podcenění významu legislativy a budování institucí dbajících o dodržování pravidel a vynucování zákonů.

Ve srovnání s obnovou „staré“ střední vrstvy se transformace zaměstnanců státního sektoru v „novou“ střední vrstvu, či dokonce „service class“⁵ jeví jako méně nápadná, však v jistém smyslu snazší. Důvodem byla trvající „fyzická“ přítomnost této vrstvy, které bylo nutné dát „sociální tvář“. Očekávání návratu k jejímu někdejšímu postavení však zatím zůstaly nenaplněny, jak dosvědčuje mzdová statistika – zejména situace v klíčových resortech střední třídy, jako je školství a zdravotnictví (tabulka 2). Nová situace zapůsobila na její různé skupiny odlišně – je proto třeba rozlišovat mezi manažery, státními úředníky, pracovníky financí, veřejných služeb, odvětví ve službách lidského kapitálu a svobodnými povoláními.

Tabulka 2. Mzdy podle odvětví ve dvou historických obdobích (% průměru)

Odvětví	Československo		Rozdíl 1948-1953	Česká republika		Rozdíl 1989-1997
	1948	1953		1989	1997	
Průmysl	92,6	107,9	+15,3	104,4	100,3	-4,1
Stavebnictví	101,2	114,7	+13,5	111,2	104,9	-6,3
Zemědělství	80,2	72,1	-8,1	106,4	79,5	-28,7
Doprava	109,4	110,2	+0,8	83,8	105,8	-0,6
Obchod a služby	102,6	90,0	-12,6		98,3	+14,5
Zdravotnictví a sociální péče	120,9	92,1	-28,8	90,1	90,0	-0,1
Školství	124,8	90,0	-34,8	89,8	88,1	-1,7
Peněžnictví a pojišťovnictví	134,5	104,3	-30,2	98,3	174,4	+76,1
Správa a obrana	-	-	-	101,3	110,2	+8,9
Průměr	100,0	100,0	0,0	100,0	100,0	0,0

Pramen: Statistické ročenky.

⁴) Viz Mlčochův zevrubný výklad vlastnických propojení vytvořených kupónovou privatizací, kde banky investují do podniků, které současně vlastní [Mlčoch 1995].

⁵) Podle původního významu formulovaného Karlem Rennerem „služebná třída“ zajišťuje funkce, které na ni delegují kapitalisté, ať už jde o služby ekonomické (manažeri), sociální (pracovníci rozdělující sociální dávky) nebo veřejné (úředníci). Na rozdíl od pracovní smlouvy zakládající nárok na mzdu, služební vztah je založen na důvěře zaměstnavatele v zaměstnance. Tento původně neomarxistický koncept byl rozvinut v neweberovském duchu J. H. Goldthorpem [Butler a Savage 1995].

Byrokracie všeho druhu byla komunistickým režimem fakticky podporována a hýčkána, a to i přes oblíbenou antibyrokratickou satiru a sporadické čistky. Po listopadu 1989 pak ochotně přenesla svoji loajalitu na nový režim a pokračovala ve svém příznačně loudavém, avšak stále ještě poměrně efektivním výkonu. Uchování výkonné státní správy bylo některými považováno za jeden z důvodů poměrně hladké implementace ekonomické reformy u nás [Orenstein 1994]. Oproti očekáváním byrokracie expandovala v počtech i výdělích, a to dokonce ještě po zahájení odchodu státu z ekonomické sféry: počet úředníků se zvýšil z 88 tisíc v roce 1989 na téměř 175 tisíc v roce 1997, přičemž průměrný plat v relaci k celkovému průměru se zvýšil ze 102 % v roce 1989 na 110 % v roce 1997.

Finanční sektor zahrnující bankovníctví, pojišťovnictví a služby poskytované finančnímu kapitálu zaznamenal po roce 1989 obrovský růst. Jeho pracovníci, tvořící kdysi normální složku státní byrokracie pevně spjaté s komunistickým režimem, se skoro přes noc přeměnili v elitu z hlediska odměn i prestiže. Počet finančních úředníků stoupl z 25 tisíc v roce 1989 na 98 tisíc v roce 1997 a průměrná platová pozice ze zlepšila z 98 % průměrné mzdy v roce 1990 na 174 % v roce 1997. Uvedený vzestup nebyl doprovázen žádným výrazným vzestupem produktivity práce, neboť finanční sektor pouze využil své náhlé nepostradatelnosti a monopolního postavení. Evidence je spíše opačná, neboť tato sféra přiznala svoji neefektivnost a opakovaně žádala o sanace financované – konec konců – ze státního rozpočtu.

Veřejné služby – na rozdíl od oblasti financí, řízení a právních služeb – značně zastávaly. Jejich pracovníci, nejtypičtější představovaní učiteli, lékaři a výzkumníky, byla na jedné straně vyloučena z privatizace, na druhé straně však byla vystavena tlakům trhu s omezeným a povětšinou navíc zmrazeným rozpočtem. V relaci k průměrné mzdě si v období 1989-1997 školství polepšilo pouze přechodně a v roce 1997 se navrátilo do výchozí pozice. Zdravotnictví se sice nejprve trochu pozvedlo, celková bilance k roku 1997 však nakonec vychází jako pohoršení o dva procentní body. Přes všechny deklarace nebyla vládní politika příliš nakloněna zájmům uvedených skupin.

Tabulka 3. Osoby ekonomicky aktivní a jejich mzdy podle vzdělání (%)

Vzdělání	Celkem			Muži			Ženy		
	1988	1992	1996	1988	1992	1996	1988	1992	1996
<i>Složení ekonomicky aktivních:</i>									
Základní	20,7	11,9	10,4	14,5	7,5	7,2	28,6	17,1	14,4
Vyučení	41,6	46,5	47,1	48,8	53,8	55,2	32,4	38,0	37,3
Středoškolské	27,6	30,7	30,9	24,3	26,0	24,7	31,9	36,3	38,4
Vysokoškolské	10,1	10,8	11,6	12,4	12,7	12,9	7,1	8,6	9,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Mzdy v % průměru:</i>									
Základní	90,5	75,7	69,6	90,5	81,0	73,0	93,1	80,3	74,6
Vyučení	95,4	92,9	87,6	95,4	90,3	85,9	93,9	85,2	81,8
Středoškolské	101,4	103,7	106,9	102,2	104,5	110,3	104,3	112,6	112,7
Vysokoškolské	134,0	144,0	164,7	124,6	140,0	161,3	133,1	145,4	160,7
Průměr	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Navzdory nepříznivé politice vůči jádrovým skupinám inteligence se rozdíly výdělků podle vzdělání výrazně zvětšily (tabulka 3). Na rozdíl od Maďarska a Polska, kde lidé s vysokoškolským vzděláním měli otevřenou cestu již dříve, v České republice nastartovali až po roce 1989 – a také to patřičně ocenili. Nicméně platové polepšení bylo výrazné hlavně na řídicích a finančních funkcích. Jakkoli učitelé, lékaři a výzkumníci se nepovažují za ty, kdo v transformaci vysloveně ztratili, těší se spíše nově nabytým svobodám než materiálním odměnám a vyšší prestiži. I nadále podporují transformaci, avšak jejich nadšení se oslabuje tváří v tvář očividným signálům zanedbání.

3. „Sociální stát“ a společenské rozvrstvení: existuje zpětná vazba?

Otázka vzájemného vztahu mezi sociální politikou a sociální stratifikací není často kladena a není také snadná k zodpovězení. Podle G. Esping-Andersena, jednoho z mála autorů, kteří se tohoto problému dotkli, „sociální stát není jen mechanismem, který intervenuje do struktury nerovností, popř. ji koriguje; sám o sobě je už jistým systémem rozvrstvení“ [Esping-Andersen 1990: 23]. Autor přesvědčivě ukazuje, jak se různé režimy sociálního státu utvářely a rozvíjely a jak byly podporovány různými společenskými třídami. Stručně zde shrneme jeho trojitou typologii „režimů sociálního státu“ ze stratifikačního hlediska.

Univerzalistický neboli sociálně demokratický systém prosazuje rovnost statusu (v zájmu dělnické třídy) a zároveň slouží středním vrstvám tím, že jim poskytuje sociální zabezpečení. Institucionální, konzervativní neboli korporativistický sociální stát, ustavený v odpověď na fragmentaci a individualizaci zavedenou trhem a průmyslem, je zaměřen na uchování statusových rozdílů. Liberální neboli reziduální sociální stát se zase orientuje na podporu individualismu tím, že umenšuje rozsah státní sociální politiky. Jemu odpovídající minimalistická péče plodí rozštěp mezi většinou obyvatelstva opírající se o pojištění a menšinou lidí odkázanými na stát, kteří jsou často ponižováni a stigmatizováni svojí závislostí na chudinských dávkách.

Konkrétní národní systémy sice vykazují určité rysy příslušnosti ke specifickému „režimu“, jsou však vždy složitější než jakákoli zobecňující typologie a uplatňují se v nich různé prvky. Podobně je obtížné si představit, že by bylo možné založit určitý sociální systém podle nějakého sevřeného teoretického konceptu. Jakkoli by byla transformace v zemích SVE „revoluční“, existovalo vždy omezení historickými tradicemi, již zavedenými institucemi a zejména pak existujícími finančními zdroji. Nicméně počáteční podmínky po zhroucení komunistického režimu vyžívají a vynucují si radikální změny i v soustavě zabezpečení. Nové systémy bývají navrhovány v dimenzích technických a finančních, jen zřídka se uvažuje o souvislostech se společenským rozvrstvením.

Pokud jde o to, jak může určitá sociální politika přispět k utváření sociální stratifikace, lze stavět na jisté zkušenosti. Zatímco individualistický systém představuje „strategii horních vrstev“, další dva sociální režimy jsou alternativními strategiemi „středních vrstev“. Korporativistický model byl navržen ve statusově členěné společnosti v zájmu podpory stratifikační hierarchie prostřednictvím důchodových a nemocenských fondů založených na zaměstnaneckých a zaměstnavatelských asociacích. Je rozumné očekávat, že zavedení odpovídajících nástrojů (tj. penzí a dávek odvozených od příjmu) by posílilo žádoucí proces statusové diferenciaci, bez dezintegračních nebo polarizačních účinků. Nicméně tvorba zdrojů pro velkoryse redistributivní sociálně demokratický model, směřující k rovnosti na úrovni středostavovských standardů, je vždy problematická, protože může působit demotivačně na pracovní výkon a spořivost.

Po pádu komunismu se oba směry vztahu mezi sociálním rozvrstvením a sociální politikou daly do pohybu. Současná situace ještě není dostatečně přehledná, abychom mohli určit, jak bude nová sociální politika přispívat k utváření sociálního rozvrstvení a konkrétněji pak k formování středních vrstev a jejich případnému hegemonickému postavení. Obecné směřování sociální reformy v transformujících se společnostech, ať již jen zamýšlené nebo opravdu uskutečňované, bylo líčeno jako posun od univerzálních státních dávek k povinnému pojištění při současné orientaci na soukromé připojištění, které snižuje standardy veřejného zabezpečení, rozšiřuje adresnou pomoc, zavádí nebo zvyšuje platby a posiluje mimorozpočtové financování sociálního zabezpečení [Ferge 1994, Götting 1995].

Uvedený liberální směr byl otevřen a částečně i prosazován v České republice po volbách v roce 1992, které přivedly k moci proklamativně liberální Klausovu vládu. Celkově jej můžeme charakterizovat jako ústup od korporativistických a sociálně demokratických tradic české společnosti a přijetí systému podobného britskému. Vůdčí ideou „pravicové“ sociální politiky je adresnost dávek na nejpotřebnější skupiny, namísto uplatňování univerzálního přístupu, dále uplatnění spíše plošných dávek než odvozených od výdělků a nakonec i prosazování práv jednotlivce oproti kolektivním.

Pokud jde o sociální stratifikaci, cílem bylo zabránit chudobě, a tím i polarizaci společnosti. Agenda středních tříd byla přitom pojednávána pouze negativně, a to v logice liberální interpretace přerozdělování od nižších ke středním vrstvám vzdělanostními a dalšími kanály [Goodin a Le Grand 1987]. Opačný argument, že totiž „*middle class matters*“ [Andries 1996] – mínící, že tato společenská skupina by měla být nějakým způsobem zaangażována, když už jí je souzeno téměř celý systém financovat – nebyla vzata v úvahu. Podobně se neuplatnil ani argument, že v transformujících se společnostech musí být střední vrstvy restaurovány z předchozího nebytí či zanedbání. Pod tlakem floskule, že „chránění mají být pouze chudí“, přechází bez povšimnutí, jakou rostoucí měrou byly zatěžovány střední příjmové skupiny, ať daněmi a příspěvky pojistného či redukovanými, nebo rušeními sociálními dávkami. Dokumentujeme to v další části.

4. Ekonomika, sociální politika a rozdělování příjmů: zlepšila se pozice středních vrstev?

Dříve, než ukážeme měnící se příjmovou pozici různých kategorií, se musíme zamyslet nad širším institucionálním kontextem. Důvodem je to, že podstatou transformace není jednoduše obrátit příjmovou hierarchii z hlavy na nohy, nýbrž především změnit mechanismus získávání příjmů ze strany domácností. Obecně řečeno, hlavní cíl změn v příjmové distribuci může být představen jako posun od „principu potřeb“, prosazovaného komunistickým režimem, k „principu trhu“, který je vlastní kapitalistickému systému.

Principem potřeb míníme primární zaměření na základní reprodukci společnosti, chápané především jako agregát jednotlivců („vojáků práce“). Tento princip byl explicitě formulován Marxem, a to jako prvořadý mechanismus odměňování (a vykořisťování) námezdní práce ze strany kapitalistů: kapitalista prý neplatí dělníkovi za práci samotnou, nýbrž za reprodukci jeho pracovní síly (jeho vlastní i rodiny). Tento mechanismus, který byl mylně připisován kapitalismu, byl potichu uskutečněn v „reálném socialismu“, jak ukážeme dále. Oproti tomu „principu trhu“ chápeme jako prosazení těsných vazeb pracovního výkonu a výsledků s odměnou [Večerník 1998].

Zde musíme opět připomenout princip „sociální hegemonie“. Zatímco dělnická třída je převážně orientovaná na „potřeby“ a byla navyklá maximalizovat počet vydělávajíc-

cích členů (počínaje počtem dětí), vzorec středních tříd by spíše zaměřen na „trh“ a kvalitu potomstva, a byl tedy založen buď na rodinném podniku, nebo na hlavním živiteli zajišťujícím rodinu jako celek. V moderních časech je již tento rozdíl pochopitelně mnohem méně patrný a uvedená distinkce by nebyla hodna komentáře, kdyby ovšem způsoby 19. století nebyly uměle uchovávané v komunistickém režimu: nivelizací mezd (která zvyšovala relativní váhu počtu vydělávajících členů ve formování příjmu domácnosti) a cenovými subvencemi (které prakticky kopirovaly spotřební archetypy minulého století, resp. spotřební ideál dělnických rodin, s důrazem na spotřebu masa a obilnin).

Z empirického hlediska zahrnuje posun od „potřeb“ k „trhu“ významné změny v rozdělování příjmů. Jejich podstata by mohla být ve zkratce představena jako rozdíl mezi nerovností měřenou celkovým příjmem domácnosti a měřenou příjmem na osobu. V reálném socialismu byly rozdíly v příjmech na osobu stlačeny, v souladu s předpokladem, že lidé mají více či méně stejné potřeby. Naopak nerovnost celkového příjmu domácnosti zůstávala značná, a to jednak v důsledku mezery mezi průměrnou mzdou a důchodem, a zejména pak v důsledku primární závislosti příjmu domácnosti na počtu výdělečně činných osob. Oba tyto vlivy vedly k extrémnímu rozdílu mezi domácnostmi osamělých důchodců na spodku příjmové distribuce a rodinami s několika výdělečně činnými osobami na jejím vrcholu. Zároveň platilo, že zatímco korelace mezi velikostí domácnosti a jejím celkovým příjmem byla vysoká, korelace mezi příjmem domácnosti a příjmem na osobu byla nízká.

Tabulka 4. Diferenciace příjmů domácností

Ukazatel	Příjem na domácnost			Příjem na osobu		
	1988	1992	1996	1988	1992	1996
<i>Charakteristiky nerovnosti:</i>						
Variační koeficient	0,53	0,69	0,73	0,42	0,56	0,70
Koeficient Gini	0,29	0,32	0,33	0,21	0,23	0,26
Decilový podíl (D90/D10)	5,12	4,93	5,06	2,65	2,42	2,68
<i>Korelace (Pearsonův koeficient):</i>						
Počet členů celkem	0,59	0,55	0,52	-0,64	-0,51	-0,15
Počet vydělávajících	0,73	0,59	0,61	0,04	0,10	0,18
Počet dětí	0,29	0,28	0,28	-0,75	-0,59	-0,21
Příjem na osobu	0,45	0,65	0,67	-	-	-

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Na cestě k tržní společnosti se objevuje nový model. Korelace mezi diferenciací celkového příjmu domácnosti a příjmu na osobu se zesiluje. To znamená, že rozdíly v pracovních příjmech jednotlivců se stávají natolik velkými, aby převážily efekt účasti rodiny na trhu práce. Tento proces vede k reorganizaci příjmové hierarchie, protože i domácnosti s menším počtem ekonomicky činných osob mají šanci uspět. Zatímco korelace mezi příjmem domácnosti a příjmem na osobu se posiluje, korelace mezi velikostí domácnosti a jejím celkovým příjmem se oslabuje (tabulka 4).⁶ Rostoucí asociace příjmu domácnosti k pří-

⁶) Před rokem 1989 byl průměrný počet ekonomicky činných členů v domácnosti rozvrstven podle sociálních skupin tak, že nejvyšší byl v domácnostech zemědělců, střední v dělnických rodinách a nejmenší v domácnostech „ostatních zaměstnanců“ (pod které v minulém režimu zhruba spadaly střední vrstvy).

jmům jednotlivých osob nesporně posiluje moderní stratifikační řád, který již není založen na demografických proměnných (indikujících potřeby domácnosti), nýbrž opírá se o statusové proměnné (indikující ekonomický výkon rodiny).

Přesto, že se v uvedeném vývoji prosazoval „mechanismus středních tříd“ shromažďování rodinných příjmů (namísto „mechanismu dělnické třídy“), samotné pohyby v příjmové distribuci nebyly pro střední vrstvy nijak zvlášť výhodné. Podle statistických šetření to byla pouze malá skupina, dosahující nanejvýš desetinu domácností, která zvýšila svoji reálnou koupěschopnost. Příznačné je, že kategorie nad průměrem ztratily více své kupní síly než kategorie pod průměrem. S výjimkou těch neúspěšnějších se tedy relativní pozice středostavovských domácností zhoršila. Tato nerovnost příjmového růstu je ještě více zdůrazněna v rozdělení příjmů na osobu, což dokládá skutečnost, že růst pracovních příjmů byl negativně korelován s počtem závislých dětí. Jinými slovy, výdělků mladších a vzdělanějších lidí rostly rychleji než ostatních, takže oni získali jak z tržních příjmů, tak z menšího přerozdělení v rámci domácnosti (tabulka 5).

Tabulka 5. Rozdělení příjmů domácností a jejich reálný růst podle decilových skupin (%)

Decilová skupina	Podle příjmu na domácnost			Podle příjmu na osobu			Reálný růst v letech 1988-1996	
	1988	1992	1996	1988	1992	1996	Na domácnost	Na osobu
1	2,5	2,9	2,8	5,1	5,0	4,4	107,3	82,2
2	4,1	4,1	3,9	6,3	6,5	6,1	90,0	91,6
3	5,9	5,8	5,6	7,1	7,3	7,0	90,2	92,5
4	7,6	6,9	6,7	7,9	7,9	7,6	83,2	91,6
5	9,3	8,1	7,9	8,6	8,5	8,2	81,0	90,3
6	10,7	9,6	9,4	9,5	9,1	8,9	82,7	88,4
7	12,0	11,1	10,9	10,7	10,0	9,8	85,9	87,5
8	13,2	12,8	12,7	12,1	11,2	11,3	90,4	88,3
9	15,1	15,2	15,4	14,0	13,2	13,6	96,6	92,0
10	19,6	23,5	24,7	18,7	21,3	23,2	119,3	117,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	94,7	94,9

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Rozdělování příjmů je ovšem rovněž ovlivněno přerozdělováním prostřednictvím daní a dávek. Od roku 1993 u nás působí poměrně progresivní daň z příjmu fyzických osob, která nahradila tehdy již téměř plochou daň ze mzdy. Také sociální transfery byly reformovány, a to na principu adresnosti. V novém systému hraje zvláštní úlohu zjišťování příjmů a majetkových poměrů.⁷ Podstatné kompenzace pro nejnižší příjmové kategorie přitom ovšem zapříčinily mnohem větší ztráty ve středních příjmech než na samém příjmovém spodku. Díky štědrým valorizacím důchodů přestaly být nejnižší příjmové kategorie reprezentovány pouze důchodci a ocitly se v nich také rodiny s dětmi. Je to vcelku

7) Životní minimum bylo stanoveno novým zákonem v roce 1991, přičemž počínaje rokem 1996 se jeho úroveň stala standardem pro určení různých dávek zahrnutých v systému státní sociální podpory, z nichž mají největší váhu přídatky na děti. Způsob jeho výpočtu klade větší důraz na jednotlivé členy a menší na společné náklady domácnosti, což ovšem odpovídá spíše komunistickému „principu potřeb“ a dostává se do stále většího nesouladu s měnící se strukturou spotřeby.

pochopitelné, přihlédneme-li k náhlé „moci“ dané důchodcům do rukou demokratických režimem tím, že se z nich stala důležitá skupina voličů.

Tabulka 6. Rozdělení daní a dávek podle decilových skupin (%)

Decilová skupina	Podle příjmu na domácnost				Podle příjmu na osobu			
	Daně		Dávky		Daně		Dávky	
	1988	1996	1988	1996	1988	1996	1988	1996
1	19,0	19,8	16,9	17,6	12,0	14,1	27,2	28,7
2	16,5	19,1	23,3	21,9	14,5	18,3	21,0	19,7
3	15,8	19,4	24,2	21,9	15,9	20,3	17,8	16,8
4	16,8	20,8	21,3	18,3	16,6	21,9	16,6	14,9
5	17,5	22,0	18,5	15,4	17,8	22,7	15,3	14,6
6	17,9	23,0	16,6	13,6	18,5	23,6	15,8	14,0
7	18,1	24,5	15,6	11,2	19,7	24,8	15,5	11,9
8	18,6	25,3	14,7	10,0	21,0	26,0	15,2	10,0
9	19,0	27,2	13,8	7,9	21,5	28,1	15,8	7,5
10	19,4	31,2	12,5	5,3	21,1	32,4	17,3	4,9
Celkem	17,9	23,2	17,8	14,3	17,9	23,2	17,8	14,3

Prameny: Mikrocensus 1989 a 1996.

Poznámka: Tabulka zahrnuje pouze dělnicko-zaměstnanecké domácnosti s osobou v čele ve věku 25-54 let.

Zatímco tedy díl „sociálního koláče“ poskytovaný spodní decilové skupině se zdá být v čase stabilní, příslušné díly získávané kategoriemi nad středem (avšak pod průměrem) narostly. Zbytek populace tak ztratil část svých transferových příjmů, a to progresivně až k nejvyšší decilové skupině, jejíž podíl se snížil na méně než polovinu. Daně se vyvíjely obráceným způsobem. Zatímco část odevzdávaná nejnižší příjmovou kategorií téměř zmizela, část odevzdávaná nejvyšší kategorií narostla během období 1988-1996 o 74 %. Redistribuční toky byly tedy v reformě daní a dávek posíleny. Situace kategorií nad průměrem se zhoršila více než situace pod příjmovým průměrem (tabulka 6). Strmější sklon redistribuce se jeví jako mimořádný i v porovnání s velmi liberálními zeměmi.⁸

Tabulka 7. Změny relativní příjmové pozice 1989-1997 podle sociálních tříd

Sociální třída	Vzhledem k třídě v roce 1989			Vzhledem k třídě v roce 1997		
	Pokles	Stabilita	Vzestup	Pokles	Stabilita	Vzestup
Stará střední třída				25,1	23,2	51,7
Nová střední třída	30,7	29,0	40,3	27,6	33,5	38,9
Úředníci	24,0	37,0	39,0	13,5	19,0	67,5
Dělníci	40,2	31,7	28,1	36,4	29,0	34,6
Celkem	35,3	31,7	33,0	32,4	29,5	38,1

Pramen: SIALS 1998.

⁸) V porovnání s ostatními zeměmi OECD vypadá Česká republika vcelku unikátně, neboť jak rozdělení daní, tak rozdělení sociálních příjmů je ještě strmější než v takových zemích, jako je Velká Británie a USA [Večerník 1998].

Porovnání několika statických průřezů nám však ještě neposkytuje obraz změny. Ten by bylo možno získat jen na panelu sledovaném po delší dobu. Pokud není panel k dispozici, můžeme si vypomoci retrospektivou do minulosti dotázaného. Nevýhodou retrospektivy je ovšem příměš subjektivních prvků do objektivního hodnocení změny. Jestliže sledujeme vývoj očima dotázaných, věci nevypadají tak špatně, avšak pouze pokud je do hodnocení započtena i jejich profesní a zaměstnanecká mobilita (tabulka 7). Zatímco rozdíly v relativních šancích zlepšit vlastní příjmovou pozici posuzováno z hlediska sociálního postavení v roce 1989, byly pouze malé, pak byly naopak značné posuzováno z hlediska sociálního postavení v roce 1997, a to jak z hlediska samostatně výdělečně činných, tak z hlediska nové střední třídy.

Dokumentace týkající se středních vrstev není tedy jednoznačná. Z porovnání průřezových obrazů vyplývá, že příjmová hierarchie byla zafixována na spodku, otevřena nahoru, avšak stlačena uprostřed. Problém byl ještě zvýrazněn faktem, že k tomuto vývoji došlo při stagnujících reálných příjmech obyvatelstva. Nicméně když ozřejmíme biografické změny pomocí retrospektivy, zjistíme výrazný příjmový vzestup středních vrstev, zprostředkovaný změnami sociálního postavení. Otevřené zůstávají dvě otázky: za prvé do jaké míry stlačení horní poloviny příjmového žebříčku omezilo příjmový vzestup, který tak byl sycen téměř výhradně mobilními kanály; za druhé do jaké míry naplnila proběhlá změna očekávání vztahovaná k transformaci.

5. Ekonomická očekávání a politická podpora: je transformace v ohrožení?

Pád komunistického režimu v zemích SVE vytvořil přes noc ohromný „politický rezervoár“ změny. Většina lidí toužila přerušit veškeré vazby s komunistickou minulostí a vybudovat demokratickou společnost s otevřenou ekonomikou. V bývalém Československu byla vlna nadšení navíc odezvou na ztuhlost totalitního režimu až do jeho posledních dnů. V českých zemích byla v porovnání se Slovenskem podpora transformace ještě intenzivnější, a to v důsledku jednoznačně negativního efektu komunistického systému z hlediska ekonomického i sociálního. Odhodlání ke změnám bylo manifestováno ve volbách roku 1992, ve kterých dostaly nejsilnější podporu právě občanské strany slibující rozsáhlé liberální reformy.

Sledujeme-li vývoj postojů z tohoto hlediska, je poněkud ambivalentní. Zatímco stupeň optimismu, který lidé projevovali, pokud jde o jejich vlastní vyhlídky, byl stálý nebo mírně rostoucí, počáteční liberální nadšení, pokud jde o vývoj společenského systému, se postupně oslabovalo. V poslední době se sice větší počet pracovníků cítí jistěji ve svých zaměstnáních a více důvěřuje své kvalifikaci, nicméně mnohem méně lidí již vyhláší, že věří v „čisté“ tržní síly. I když se pracovní a životní podmínky pro většinu obyvatelstva nezhoršily, rostoucí počet občanů očekává státní ochranu zaměstnání, nájemného a cen. Více lidí je také přitahováno „sociálně tržním“ modelem, jehož přitažlivost roste; ovšem také podíl lidí podporujících návrat „reálného socialismu“ se mezi volbami 1992 a 1996 více než zdvojnásobil.

Tento rozpor ukazuje, že revoluční nadšení vyprchává a paternalistická očekávání se navracejí. Současně to vypovídá o víře lidí v poměrně rychlou a snadnou transformaci, jejíž představa byla silně podporována Klausovou sebeblahopřejnou vládou. Nízká míra nezaměstnanosti (vyjadřující pomalou nebo zcela chybějící restrukturalizaci dřívějších státních podniků) a nové příležitosti vydělat si v několika nových rozkvétajících odvětvích (finančnictví, obchod, cestovní kanceláře, obchod s nemovitostmi apod.) vy-

tvěřily dojem, jako by kapitalistický trh práce byl přinejmenším stejně vlídný jako socialistický paternalismus.

Naše uvažování by však bylo neúplné bez bližšího pohledu do struktury postojů a jejich korelátů se sociálním rozvrstvením. Zjistili jsme, že došlo k pozoruhodnému procesu krystalizace a diferenciaci postojů, odrážejícímu zkušenost lidí a jejich získané postavení [Večerník 1998]. Tento krystalizační proces může být interpretován jako funkční diferenciaci vyplývající z dvojznačnosti transformačního období, ve kterém se prolínají komunismus s kapitalismem a kde se mísí pokřivené tradice minulosti s obnoveným modernizačním procesem. Vývojový postup zahrnuje nejen diferenciaci sociálních skupin z předchozí masy státních zaměstnanců, ale také vymezení určitějších sociálních hranic v chování a vědomí lidí.

Tabulka 8. Postoje k ekonomickým a sociálním otázkám podle sociálních tříd (%)

Postoj	Stará střední třída	Nová střední třída	Úředníci	Dělníci	Celkem
<i>Ekonomická reforma:</i>					
Spokojen s průběhem reformy	51,9	40,2	37,7	25,4	73,8
Tempo co nejrychlejší	60,9	76,2	81,6	89,7	81,0
<i>Pracovní perspektivy:</i>					
Profese má dobré vyhlídky	92,5	74,1	77,5	65,7	73,8
Kvalifikace lépe využitelná než dříve	75,5	57,8	57,2	37,4	51,3
<i>Sociální spravedlnost:</i>					
Současný systém je spravedlivější než předchozí	54,2	38,4	29,8	25,3	33,1
Lidé bohatnou nepoctivým způsobem	56,8	73,0	83,2	89,5	80,0
<i>Státní paternalismus:</i>					
Stát by měl zajišťovat práci	66,2	66,3	75,9	83,4	76,0
Stát by měl zajišťovat byty	47,3	57,3	64,4	72,4	64,0
Stát by měl úředně stanovovat ceny	38,6	49,1	55,6	71,2	58,8
<i>Přednost ekonomickému systému:</i>					
socialistickému	1,5	3,7	2,1	11,1	6,3
sociálně tržnímu	37,1	62,2	68,1	68,0	62,3
liberálnímu	61,4	34,1	29,8	20,9	31,4
<i>Systém důchodového zabezpečení:</i>					
financovaný z rozpočtu	24,1	30,7	33,2	47,6	37,7
financovaný z fondů	58,6	58,9	56,8	47,6	53,4
financovaný ze soukromého pojištění	17,3	10,4	10,0	4,9	8,9
<i>Systém přídavků na děti:</i>					
pro všechny	37,6	47,6	56,3	58,1	52,6
adresné	52,6	43,9	36,3	38,3	41,1
žádné	9,8	8,5	7,4	7,4	6,3
<i>Systém zdravotní péče:</i>					
bez omezení	30,8	45,1	49,7	60,5	50,8
určité limity	61,7	48,2	45,5	37,2	44,8
minimální státní péče	7,5	6,7	4,7	2,3	4,4

Pramen: EOP, duben 1998.

Pro sledování postojů podle sociálních vrstev jsme konstruovali elementární klasifikaci rozlišující mezi starou a novou střední třídou a srovnávající tyto kategorie s rutinními nemanuálními pracovníky a dělníky. Na rozdíl od tabulky 7, kategorizace v tabulce 8 je založena hlavně na sebezařazení, které je však kontrolováno s ohledem na profesi a vzdělání.⁹ Data ukazují obrovské rozdíly v prakticky všech postojích, ať se týkají obecné situace země, nebo individuálních perspektiv zaměstnání a kvalifikace. Například zatímco příklon k liberálnímu režimu převažuje v podnikatelské střední třídě, deklaruje jej pouze jedna pětina dělníků. Rovněž preference „liberálního“ řešení v penzích, rodinných dávkách a zdravotní péči systematicky klesá v přechodu od středních tříd k nižším.

Nejde však jen o hladiny postojů, nýbrž hlavně o jejich dynamiku. Střední vrstvy sledují obecný trend poklesu liberálních postojů a přijetí odpovědnosti jednotlivce, nicméně v některých aspektech tak činí pomaleji. Navíc stará střední třída je v tomto o poznání pomalejší než nová. Zatímco podnikatelské vrstvy si ponechávají ještě značnou dávku svého nadšení pro reformu, odborní pracovníci veřejného sektoru jsou už zaujati méně. Ještě zjevnější je změna politické afiliace, kde podnikatelé pomalu klouzají od jasné pravice k mírné, přičemž vysokoškolsky vzdělaní pracovníci se přesunují od pravice ke středu, a mnozí dokonce k levici. Navzdory spříznění s reformními procesy, které ještě zbývá, tato jádrová skupina každé moderní demokratické společnosti je zdrženlivější ve své podpoře pro důsledné a dalekosáhlé změny.

Vypadá to tak, že zejména nová střední třída očekává lepší materiální odměny za svoji loajalitu vůči reformám, přídavkem k obecným politickým a ekonomickým svobodám. Jestliže žádná zjevná kompenzace není v dohledu a zátěž roste v důsledku ekonomických obtíží, příslušníci středních vrstev mohou opustit liberální principy ve prospěch korporativistického mechanismu, který by pak mohl ztížit dokončení reformy v ekonomické a sociální oblasti. Střední vrstvy doposud příliš nelobbovaly ve svůj prospěch a jen výjimečně stávkovaly, a to navzdory skromnému postavení svých významných oddílů.¹⁰ Občanské strany vládnoucí až do roku 1997 se snažily čelit sebeorganizování takových skupin a poskytnout jim co nejméně vyjednávací síly. Oproti dosavadnímu opatrnému přístupu některé části středních vrstev pravděpodobně vytvoří nové aliance nebo posílí již existující svazky, přičemž jejich členové budou více využívat komor, odborů a sdružení k prosazování svých partikulárních zájmů.

6. Závěrem

Střední vrstvy jsou nejen výsledkem, ale především důležitou podmínkou úspěšné transformace a záruky její trvalosti. Je tomu tak proto, že mají konstitutivní či integrační úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Jejich hodnotový systém plně odpovídá otevřené demokratické společnosti, přičemž jejich centrální umístění mezi kapitálem a prací zajišťuje integraci společnosti. Ekonomické aktivity jejich různých oddílů zajišťují tři klíčové podmínky efektivní ekonomiky: úspěšné trhy, bohaté informační toky

⁹) Využili jsme zde otázky kladené ve výzkumech EOP „Kam byste se zařadil(a) v naší společnosti podle svého povolání, příjmu a celkové situace?“. Potom jsem spočetli tabulky podle profese a vzdělání a přeřadili jasně diskrepantní případy (okolo 15 %).

¹⁰) Tento trend se poněkud odchýlil v roce 1991, když byl zaveden státní vyrovnávací příspěvek namísto negativní daně z obrátu za potraviny a rozdělen jednotnou částkou 140 Kčs na každého občana.

a funkční instituce. V politickém životě se vyhýbají krajnostem a mají dostatečnou trpělivost k tomu, aby nepředbíhaly pomalý rytmus voleb.

Zjistili jsme, že česká ekonomická reforma nebyla tak přínosná pro formující se střední třídy, jak se očekávalo. Vláda byla mnohem více zaměřena na vlastnickou transformaci existujících podniků než na vytvoření příznivých podmínek pro nové podnikatele. To umožnilo expanzi finančního sektoru a státní správy, avšak zároveň vedlo k nepozornosti vůči veřejným službám, zdravotnictví, školství a výzkumu. Příslušníci jádrových skupin středostavovské společnosti – učitelé a lékaři – jsou frustrováni svým stagnujícím postavením a řešení nacházejí v odchodu do soukromého sektoru. Kvalita veřejných služeb se zhoršuje a ohrožuje tak další rozvoj lidského kapitálu.

V sociální politice byly po roce 1989 prosazeny důležité změny, a to pod společnou hlavičkou nutné redukce nákladů. Sociální reforma roku 1993 prosadila adresnost jako vůdčí princip, který zaručí rozdělování sociálního koláče „jen těm nejpotřebnějším“. Z toho ale zrcadlově vyplývá, že příjmové skupiny nad minimem jsou výrazně zatíženy rostoucími životními náklady. Navíc ještě předtím byl změněn daňový systém, a to tím způsobem, že více zatěžuje nadprůměrné než průměrné a podprůměrné příjmové kategorie.

Navzdory veškerému přínosu transformace pro střední vrstvy v oblasti podnikatelské svobody, využívání a rozvoje kvalifikace a částečně i v ekonomických odměnách a prestiži, byla jejich expanze spíše omezena. To může mít značné následky pro budoucí sociální rozvrstvení: zatímco horní třídy budou zlepšovat svoji pozici bez omezení a chudí budou vždy dobře chráněni alespoň na úrovni životního minima, střední vrstvy se budou probíjet s potížemi. Potom, i když kategorie chudých zůstane malá, se může vytvářet sociální polarizace, neboť části středních tříd se budou hranici chudoby přibližovat.

Jestliže si připomeneme naše výchozí pojmosloví, můžeme shrnout, že proměna sociální hegemonie byla uskutečněna v mnohem menší míře, než se očekávalo. Stejně zjištění může být rovněž zasazeno do konceptu skryté „společenské dohody“ uzavřené mezi režimem a obyvatelstvem. Taková dohoda byla za komunistického režimu uzavřena s dolními vrstvami a týkala se základních jistot práce a příjmu pro ně samotné a současně vyrovnání postavení ostatních na jejich úroveň. Protože v typicky středostavovské společnosti, jakou bylo poválečné Československo, k vládnutí nepostačovala, musela být ještě doplněna totalitním panstvím. Avšak v demokratickém režimu je význam takové dohody mnohem větší, protože představuje samotný základ politické integrace. Očekávání bylo takové, že novým partnerem polistopadového režimu budou právě střední třídy a že dohoda bude především garantovat rovné příležitosti, dané jim výměnou za jejich podporu ekonomické liberalizaci.

Nicméně se ukazuje, že režim zvýhodňoval mnohem více vyšší vrstvy než střední, a to mimo jiné preferenčním zacházením s bývalými státními podniky, nevšímavostí k nemravnému podnikání bývalé „nomenklatury“ a rozsáhlou redistribucí prostředků směřujících od středních příjmových skupin k nejvyšším. Přerozdělovací toky byly zpravidla skryté a zahrnovaly například tolerované okrádání drobných akcionářů, vkladatelů a spotřebitelů. Vleklé restituční, pomalá transformace institucí a jejich slabý výkon samozřejmě poškozují mnohem více obyčejné lidi než horní vrstvy. Zvýhodnění bylo poskytnuto bankovnímu sektoru, vrcholné státní správě a velkým korporacím, a naopak na stagnaci či vlastní síly bylo odkázáno školství, zdravotnictví a podnikatelé počínající z ničeho.

Věci se tedy jeví tak, že nová politická elita ve skutečnosti uzavřela onu imaginární dohodu spíše s horními vrstvami (finančním kapitálem, vrcholným managementem a byrokracií, z velké části představovanými bývalou nomenklaturou) než se středními vrstvami. Rozsáhlá kontinuita na vrcholku, zejména ekonomické moci byla doprovázena kontinuitou myšlení ze strany většiny populace. To se projevilo v levicových posunech a rostoucím očekáváním státní ochrany. Uvedené tendence vyústily v rostoucí nespokojenost s „liberální“ (ve skutečnosti však mnohdy anarcho-liberální) daňovou a hospodářskou politikou a nižší podporou pro „reziduální“ sociální systém. To ovšem může podvracet legitimitu současného přerozdělovacího systému jako celku.

Můžeme uzavřít konstatováním tři paradoxů. Za prvé zatímco byla úspěšně implementována řada „středostavovských mechanismů“ (např. rostoucí úloha vzdělání v determinaci mezd a posilující se vliv pracovního trhu na rodinné příjmy), vzestup středních tříd jako takových byl spíše omezován. Stagnace je škodlivá zejména u lidí odpovědných za rozvoj lidského kapitálu. Za druhé zatímco nová střední třída zde byla „fyzicky“ přítomná a její členové si podrželi dostatek moci k lobbování ve svůj vlastní prospěch, byla přesto předběhnuta starou střední třídou, která se nemohla spolehnout na nic jiného než své mistrovství balancovat na rozhraní mezi formální a neformální ekonomikou. Avšak jakkoli je vzestup drobných podnikatelů neoddiskutovatelný, byl menší, než se očekávalo. Za třetí, i když byla ekonomická reforma ohlášena jako zlom ve stylu práce a řízení, v privatizovaných státních firmách převládla kontinuita. Namísto podpory diskontinuity, reprezentované novými podnikateli, tak byla přijata a navíc i favorizována kontinuita představovaná starými firmami.

Jestliže střední vrstvy nebudou v důsledku rozličných překážek podporovat rozsáhlé reformy, započatá společenská změna může skončit v půli cesty. Přechodně potlačené angažmá státu v ekonomice může vést k fiskální krizi dopadající na všechny občany. Nová aliance mezi středními vrstvami a společenskou transformací je tedy nanejvýš potřebná v ohledu ekonomickém i sociálně-politickém.

JIRÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. V poslední době publikoval knihu *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (Nakladatelství Lidové noviny 1998)* a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998 (Nakladatelství Academia 1998)*.

Zdroje dat

Mikrocensus 1989 byl proveden Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním výběru domácností (N = 69 912) v březnu 1989 s příjmy zjišťovanými za rok 1988.

Mikrocensus 1992 byl proveden Českým statistickým úřadem na půlprocentním výběru domácností (N = 16 234) v březnu 1993 s příjmy zjišťovanými za rok 1992.

Mikrocensus 1996 byl proveden Českým statistickým úřadem na jednaprocentním výběru domácností (N = 27 314) v březnu 1997 s příjmy zjišťovanými za rok 1996.

Ekonomická očekávání a postoje (EOP) jsou pololetní (1990-1992), resp. roční (od roku 1993) výzkumy prováděné týmem pro ekonomickou sociologii Sociologického ústavu Akademie věd ČR vedeného Jiřím Večerníkem. Sledované soubory zahrnují 1000-1500 dospělých dotázaných vybraných dvoustupňovým kvótním výběrem. Sběr provádí agentura STEM, spol. s r. o.

Výzkum SLALS (Second International Adult Literacy Survey) byl proveden v rámci mezinárodního programu, který po technicko-empirické stránce řídil Statistics Canada a po meritorní stránce ETS Princeton. Sběr dat v České republice provedla agentura SC&C v lednu-únoru 1998 na

náhodném souboru 2000 dospělých nad 18 let. Zde ovšem používáme pouze otázek připojených do českého dotazníku.

Literatura

- Andries, M. 1996. „The politics of targeting: the Belgian case.“ *Journal of European Social Policy* 6: 209-224.
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty*. New York: Basic Books.
- Butler, T., M. Savage (eds.) 1995. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Ferge, Z. 1994. „The reform of social policy in the post-totalitarian countries. Comments on the various reform strategies.“ Paper prepared for the ISSA 1994 Yearbook.
- Goodin, R. E., J. Le Grand 1987. *Not Only the Poor*. London: George Allen and Unwin.
- Götting, U. 1995. „In defense of welfare: social protection and social reform in Eastern Europe.“ Conference A New Social Contract? Florence, October.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Mises, L. 1949. *Human Action. A Treatise on Economics*. New Haven: Yale University Press.
- Mlčoch, L. 1995. „The restructuring of property rights through the institutional economist's eyes.“ *Prague Economic Papers* 4: 148-158.
- Orenstein, M. 1994. „The political success of neo-liberalism in the Czech Republic.“ *Working Papers* No. 68. Prague: CERGE/EI.
- Shand, A. H. 1984. *The Capitalist Alternative. An Introduction to Neo-Austrian Economics*. New York: New York University Press.
- Večerník, J. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Weber, M. 1956. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*. Köln-Berlin: Kiepenheuer und Witsch.

Summary

It is contended here that the middle classes are not only the result, but the foremost important condition of a successful transformation and the guarantee of its durability. This is because the economic activities of their various sections support three main structures of an efficient economy: buoyant markets, rich information flows and functioning institutions. In political life, they avoid extremes and they express enough patience not to outrun the slow pace of elections. If the middle classes, due to their various inhibitions, do not support a thorough reform, it may be terminated in mid-course. It can be seen that the Czech economic reform has not been as beneficial to the emergent middle classes as expected. The government was much more interested in the transformation of existing firms than in the creation of favourable conditions for new entrepreneurs. The core middle-class groups – such as teachers, doctors and researchers – are frustrated by their poor position.

The change in social hegemony from the working class to the middle classes has been less than expected. The same findings can be also framed by the concept of a hidden ‘social contract’ settled between the regime and the population. It seems that the regime advocated much more the higher rather than the middle classes, and did this through the preferential treatment of managements of former big state companies, the overlooking of abuses of the system by the former nomenklatura and huge redistributive flows from the middle income categories to the top, and through the toleration of the defrauding of small consumers, people with savings, and small shareholders. The slow transformation of institutions and their weak performance has obviously hurt ordinary people much more than those in the upper strata.

Three paradoxes are presented in the conclusion. First, whereas several ‘middle class mechanisms’ were in fact successfully implemented (e.g. an increasing role of education in the determination of wages or a strengthening of the market principle in the packaging of family income), the promotion of the middle classes itself has been rather restricted. In particular, stagnation is prevalent among people responsible for the development of human capital. Second, whereas the new middle class was ‘physically’ present and its members maintained enough power to lobby to their own advantage, it was outrun by the old middle class who could not rely on any favours and mastered activities on the edge between the formal and informal economy. Thirdly, although the economic reform was announced as a break in the style of functioning and managing of the economy, continuity has prevailed in privatised state firms. Instead of supporting discontinuity represented by new entrepreneurs, continuity represented by old firms was supported and generously credited.